

Інтерпретація літературних творів

УДК 821.161.2 – 3.09 + 929 Андріяшик

Н. Ю. Калина

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФЕНОМЕНУ БОЖЕВІЛЛЯ У ПРОЗІ РОМАНА АНДРІЯШИКА

Формування посткласичної культурно-філософської парадигми та „антропологічний поворот” (М. Шелер) у суспільній свідомості кінця XIX – початку XX ст. провокують посилену увагу до проблем людської психіки, її глибинних структур, що актуалізуються як реакція на світоглядну хисткість, амбівалентність та лабільність традиційних аксіологічних орієнтацій, морально-етичних норм нової епохи. „Хвороблива” свідомість, невротичність стають „частиною культурної модернізації” [7, с. 237] Європи зламу століть, стимулюючи появу новітніх критичних дискурсів для їх осмислення в межах онтологічного вектору „людина – буття” (психоаналіз, інтуїтивізм, феноменологія, екзистенціалізм і т. ін.).

Розлади психічної сфери людини, душевні недуги поступово виходять за межі клінічної, медичної практики, перетворюючись на факти культури, специфічні „історико-культурні кластери” (Т. Доннеллі [3]), що, будучи компонентами індивідуального, суб’єктивного досвіду, водночас активно ретранслюються в різні сфери культурної свідомості (в тому числі й у художні практики), впливають на формування культурного досвіду людства: „<...> серед різноманітних образів, символів, понять, що входять до системи уявлень сучасної культури та становлять форму сучасного досвіду, існує й вельми значущий образ психічного захворювання. Цей образ формує сучасний досвід розуміння людини <...>, в нього можна вдивлятися, шукаючи відповіді про власну сутність, адже недуга розуміється як вияв цієї прихованої сутності” [5, с. 7].

Культурний феномен божевілля як симптоматичний маркер „перехідності” та аномальності посткласичної епохи, в XX столітті набуває особливої антропологічної значущості: акумулюючи досвід попередніх соціокультурних практик рецепції образу психічної хвороби, він, водночас, втрачає ознаки сакрального, істинного знання про світ (античність, романтичний дискурс) або окремого клінічного випадку патології (відповідно до бінарного принципу норма / ненормальність – реалістичний дискурс), стаючи суголосним предмету одвічних філософських дискусій про справжню сутність людського існування, структуру суб’єктивності, про смисл та призначення людини у світі. Так,

за словами М. Фуко, божевілля „говорить мовою антропології, що прагне виразити одночасно <...> істину людини, і втрату цієї істини, і, як наслідок, істину цієї істини” [10, с. 604], відтак можемо говорити про те, що в просторі культури ХХ ст. в форму божевілля „вливається питання про смисл буття”, а саме божевілля розглядається як „універсальна мова духовної відповіді” [2, с. 4].

Філософсько-естетичною платформою вивчення феномену божевілля є праці А. Шопенгауера, З. Фрейда, К.-Г. Юнга, К. Ясперса, Е. Фромма, Ж. Дельоза, Ж. Лакана, М. Епштейна, Д. Лихачова, І. Смирнова, М. Фуко. В сучасному літературознавстві „студії божевілля” [3] найбільш широко представлені науковими працями американських учених Ш. Фелман, Л. Федер, Л. Броера, Л. Сасса, Д. Гершковіц, Г. Кларк, Т. Доннеллі, Дж. Краузе, російських дослідників – С. Бочарова, Л. Антошук, М. Зіміної, Г. Селезньової, Р. Назірова, В. Руднева. Серед робіт вітчизняних учених найбільш значущими є праці С. Павличко та Н. Зборовської. Дотичними до означеної нами проблеми є дисертаційні дослідження О. Городиської (культурфілософський аспект осмислення проблеми), М. Нестелеєва, а також літературознавчі статті Г. Левченко, О. Головій, В. Зенгви, Л. Щітки.

Творчість Р. Андріяшика розглядаємо як специфічний „репараційний аналітичний проект” вітчизняної прози другої половини ХХ ст.: властивий митцеві ретроспективний ракурс осмислення дійсності актуалізує смислові вузли національної історії, індукує порушення питання національної самоідентифікації особистості, пошуку в минулому відповіді про сутність теперішнього.

Симптоматичним у цьому аспекті видається звернення письменника до феномену божевілля як специфічної символічної мови, здатної виводити на поверхню глибинні духовно-культурні, психологічні практики.

Мета статті полягає в дослідженні особливостей художнього осмислення феномену божевілля у прозі Р. Андріяшика і передбачає вирішення наступних конкретних завдань: з’ясувати актуальність теми божевілля для української культурної свідомості ХХ ст. та творчості Р. Андріяшика зокрема; визначити основні форми художньої репрезентації феномену божевілля у творах письменника, особливості його вияву на різних рівнях художньої системи.

Актуальність та новизну обраної нами проблеми зумовлює відсутність у вітчизняному літературознавстві наукових студій, присвячених дослідженню семантики й поетики психотичного компоненту в художній системі Р. Андріяшика. Серед найбільш значущих наукових праць останніх років, що стосуються вивчення творчості письменника, слід відзначити дисертаційні дослідження О. Андріяшик, І. Тищенко, наукові статті Ю. Бондаренка, М. Федорів, Л. Ободянської, О. Лілік. Частково дотичними до означеної нами

проблеми є монографії Н. Зборовської „Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури” [4] та І. Захарчук „Війна і слово” (остання цікава в аспекті виявлення специфічного психопатогенного впливу „мілітарної стратегії” як агресивного проекту тоталітаризму на свідомість особистості в цілому та національного суб’єкта зокрема).

Досвід семіотизації психічної патології і, зокрема, божевілля в українській літературі представлений творчістю романтиків (Т. Шевченко, М. Костомаров) та, насамперед, дискурсом раннього модернізму (А. Кримський, Леся Українка, В. Підмогильний, Т. Осьмачка, М. Хвильовий, В. Петров-Домонтович, П. Тичина, М. Куліш та ін.). Реактуалізація художньої практики використання образу божевілля відбувається в епоху шістдесятництва: прагнення вийти за межі панівних ідеологем офіційного дискурсу, утвердження самоцінності людської особистості та її внутрішнього світу, настанова на психологізацію літератури в просторі художніх творів об’єктивується в образі „дивака” (в неоромантичному дусі – як виразника „інакшості”, іншого духовного рівня діалогу зі світом на протигагу свідомості масової, „середньої” радянської людини – творчість Г. Тютюнника, Є. Гуцала). В літературі кінця 60-х – 70-х рр. (після посилення репресивних заходів у колах мистецької інтелігенції) образ божевілля постає в специфічній формі маскувального „химерного блазнювання” (Н. Зборовська [4, с. 366]) як символічного вираження захисної психологічної реакції національного творчого суб’єкта на патогенність, ненормальність тоталітарної дійсності, принципову несвободу мислення, будь-яких зовнішніх та внутрішніх проявів буття особистості (творчість О. Ільченка, В. Дрозда, В. Земляка). Проте здійснена митцями 70-х рр. художня спроба перетворення абсурдної, хворої реальності шляхом її карнавалізації, на думку Н. Зборовської, наділена „загрозливою депресивною психосемантикою” [4, с. 297], що позбавляє її перспективності щодо вирішення проблеми національної самоідентифікації особистості (як невід’ємної складової осягнення нею повноти екзистенції, власного автентичного буття), а також реалізації проекту української державності.

У творчості Р. Андріяшика дискурс божевілля постає специфічною формою художньо-філософської саморефлексії митця („проективного самоаналізу” – М. Нестелеєв), спробою пошуку істини – через психологічне препарування „божевілля епохи”, власного „Я”, свідомості свого сучасника, травматичного досвіду історичного буття українства та перспектив існування нації.

Виділяючи основні форми художнього вираження феномену божевілля в прозових текстах Р. Андріяшика, беремо за основу класифікацію, запропоновану американськими літературознавцями Г.-Т. Коусером та Т. Доннеллі [3, с. 209], модифікуючи її відповідно до

специфіки національної культурно-історичної ситуації та індивідуально-авторської художньої системи.

Клінічна модель („божевілля” як психічна хвороба, недуга) – семіотичне поле божевілля конститується як уявлення про патогенність впливу на психіку людини низки конкретних травматичних факторів, потрясінь (війна, голод, смерть близьких, фізична наруга тощо), що провокує розрив з реальністю, вихід свідомості людини за межі норми і в подальшому призводить до духовної смерті особистості, її соціальної та моральної деградації.

Психологічними індикаторами відхилення від норми в художній структурі творів Р. Андріяшика постають образи афективних станів персонажів, констатація девіантності їх поведінки (обсесивність, нав'язливі стани, ідеї, істерія, неврастенія), подані, як правило, з точки зору наратора, з його коментувальними репліками в структурі внутрішніх монологів, спогадів протагоніста. Спроба безпосередньої вербалізації психопатологічного дискурсу (художньої реконструкції „мови божевілля”, за М. Фуко) здійснена автором через змалювання образу божевільної Теклі („гримаси лихоліття” [1, с. 79 – 80]) в романі „Люди зі страху”. Персонажі творів письменника-носії психічних патологій подані дещо емблематично, їхня свідомість редукована до однієї психологічної домінанти, що деформує, викривляє контури зовнішньої дійсності (колишній січовий стрілець Онисим Невечір – стан патологічної ненависті; польський полковник Ференц Родзісад – манія переслідування і недовіра до людей та ін.).

Соціально-політична модель (божевілля як „світогляд епохи”) – актуалізує соціальний та історико-культурний аспекти феномену божевілля, позаяк репрезентовані в тексті психотичні аномалії подано як симптоматичні – зумовлені загальним станом епохи ХХ ст. – кризової, депресивної, хворої етично, в межах якої „божевілля перестає бути особистісною, суб’єктивною загадкою, переростаючи в широку соціальну епідемію” [6, с. 8]. Національна ситуація колоніальної залежності при цьому значно ускладнена психологічним пресингом тотальної несвободи, як зовнішньої, так і внутрішньої, що провокує складні психологічні зсуви в структурі національної свідомості: „Більшість душевних недуг – це недуги волі” (Р. Андріяшик) [1, с. 211]. Абсурдність, „ненормальність” засадничих принципів організації соціуму та людських стосунків в умовах деструктивної української дійсності (як у межах відтворених автором у романах історичних реалій, так і в проекції на сучасну митцеві радянську дійсність) є підґрунтям продукування абсурду, *безглуздої* поведінки як захисної психологічної реакції, що стає „нормою” існування національного суб’єкта (проблеми конформізму, пристосуванства, ренегатства національної еліти, об’єктивовані в образах вїйта Гривастюка, Костя Грушевича, поетеси Мигельської, „братчиків від мистецтва” Павла Ганиша та Олекси Чорноти).

Особливою смисловою ємністю наділений створений автором образ психіатричної лікарні – „божевільні” як універсальної моделі національного світу й симптоматичне втілення загальної „патології” епохи: „Мені стало страшно при думці, що ці люди розмножуються. Від цих психічно неповноцінних батьків і матерів народжуються діти з задатками садистів, наркоманів і недоумків. Якщо життя не внормується, з них можна буде вербувати головорізів, проституток і работорговців...” [1, с. 369].

Семіотика божевілля тоталітарної свідомості, імпліцитно осмислена в романістиці Андріяшика 60 – 70-хх рр., набуває нового звучання в текстах останнього періоду творчості, зокрема романі „Три хрести”. Перверсивність традиційної системи цінностей, їх заміщення штучно створеними ідеологемами, масштабність стратегій знеособлення особистості, реалізації новітньої філософії нищення людяності презентовано автором як „квінтесенцію схізисного характеру тоталітарного мислення” [9, с. 508], причому безвідносно до його національної приналежності: „<...> два божевільних розігрують ролі: Гітлер свою, Сталін – усе нову, зі щедрого суперісторичного кінематографа, а статисти мільйонними числами граються в цюцубабки до скону і голих обкльованих воронням кісток на розверзливих полях війни... вершать смерть нікчемним, безправним солдатами” [1, с. 1033].

Екзистенційна модель – у наративі божевілля реалізується стратегія ініціаційної парадигми персонажа: божевілля постає як екзистенційне випробування, „межова” ситуація духовної кризи особистості, подолання якої є адекватним відновленню цілісності, осягненню смислу автентичного існування, натомість примирення з нею загрожує поступовим розчиненням у „божевільній” реальності та втратою себе.

Герої-протагоністи Р. Андріяшика (Прокіп Повсюда, Оксен Супора, Наумець) – інтелектуали, інтровертні особистості, наділені здатністю до самоосмислення, активного духовного пошуку; в основі художніх конфліктів текстів митця – проблеми самоідентифікації, осягнення смислу буття, власної сутності, що в знелюднюючих обставинах оточуючої дійсності, деструктивного по відношенню до особистості соціуму провокує психічну розбалансованість, почуття самотності, відчуженості від суспільства, відтак – втрати діалогічних зв'язків особистості зі світом, власної цілісності: „Багатьом здається, що зійти на голий берег і спитати себе: „Хто я? Що собою являю?” – означає втратити себе. Ясна річ, що за подібні заклики мене кожний намагатиметься проковтнути просто зі страху за себе...” („Люди зі страху”) [1, с. 239]. „Інакшість” протагоністів в романах письменника, їхнє тяжіння до саморефлексії, прагнення до усвідомлення й активного утвердження власної позиції у світі як особистості й національного суб'єкта сприймається масою як вихід за межі норми, прийнятної для більшості і зрозумілої з позицій прагматики, а, отже, як вияв

„божевілля”, що автоматично накладає на героїв провину за порушення примарного психологічного комфорту й зумовлює закономірну захисну реакцію – страху, спротиву, бажання позбутися того, що ставить людину перед болючими питаннями про самовизначення, особистісний вибір, сенс існування: „<...> суспільство, якому належить божевільний, сприймає його як чужого серед співвітчизників; ...на нього покладають певну моральну провину – хоча б тому, що безумство подібне до злочину й подекуди межує з ним; у божевільному вбачають Іншого, Чужого, Вигнанця” [10, с. 161 – 162]. Використовуючи елементи „потoku свідомості”, внутрішні монологи персонажів, інтроспекції, механізми пам’яті (асоціативні ретроспекції, спогади), автор створює образ розчакнутої свідомості, відтворює динамічний плин свідомо-несвідомого внутрішнього життя своїх героїв, досягає ефекту максимальної нервової напруженості тексту.

Художньо достовірно зображено автором образи змінених станів свідомості персонажів (як вияв несвідомого людини) – марень (плин свідомості Оксена Супори під час його повернення додому з ув’язнення), снів, фантазмів-галюцинацій, що не лише сприяють розвитку наративу твору (використання автором прийомів зміщення часових площин минуле/сучасне, розімкнення часопростору, зміни наративних стратегій, „злиття” голосів персонажа й наратора), а й набувають особливої асоціативності, значущості для розуміння смислу тексту: „Вночі мені приснилася дрімлива, палаюча від квітів полонина, і Крицяк... стояв під смерекою, білував віцю. „Буде кров”, – подумав я уві сні. І прокинувся, повторюючи: „Буде кров” („Додому нема вороття”) [1, с. 442]. Образи галюцинацій у текстах письменника є виявом художнього двійництва, паралельного розгортання свідомості героїв Р. Андріяшика. Вони постають своєрідними критичними точками, що засвідчують злам у внутрішньому житті персонажів. Так, видіння Прокопа Повсюди, його розмови з привидами батька та професора Кривов’яза (як втілення архетипів Духу, Мудрого Старого) актуалізують несвідомі прагнення інфантильного національного суб’єкта до відновлення батьківського коду мужності, внутрішньої цілісності, засвідчують його спроби віднайдення шляху особистісної та національної ідентифікації в оперті на духовний авторитет національного „батьківства”.

Божевілля як специфічний досвід психологічного „двійництва”, прояву прихованого, несвідомого „Іншого” в структурі особистості, її розщепленості втілене автором в образі Тодосія Сліпчука, героя другої частини роману „Люди зі страху”. Тяжка виснажлива праця, усвідомлення її безперспективності, злиденність і неможливість повноцінної реалізації власного життєвого проекту зумовлюють психологічний злам героя, кризу втрати ним сенсу буття: „Його все частіше сковувала байдужість <...> Тодосій почав нишком божеволіти. Він жакливо мучився, затужив за дитинством, його охопило почуття страшної втрати... зрозумів, що уникнути безумства є тільки один

шлях – заподіяти собі смерть” [1, с. 204]. Тодосій обирає інший варіант: він кидає напризволяще дружину з малою дитиною на руках і тікає за межі батьківщини в пошуках кращого життя. Спроба вирішення невротичного конфлікту власної ідентичності шляхом свідомого ескапізму (відповідно до принципу „втечі від свободи” Е. Фромма) заздалегідь позбавлена позитивної перспективи, адже людина, позбавлена цілісності власного „Я”, національної ідентичності не має майбутнього, тому й рішення Тодосія після його повернення на батьківщину одружитися з Марселлою нагадує радше укладання ділової угоди, аніж домовленість про шлюб, і сприймається як спроба імітації героєм повноцінності й змістовності проекту власного буття.

Відтак можливість досягнення екзистенції та повноцінної буттєвої реалізації (подолання „межі” божевілля власного ества та оточуючої дійсності) в художній системі Р. Андріяшика постульована як потреба здійснення особистісного вибору та внутрішнього звільнення, що в умовах деструктивної національної ситуації, розщепленої свідомості національного суб’єкта-маргінала постає вкрай проблематичним (досвід приватного життя вітчизняних митців ХХ ст. є виразною ілюстрацією цієї тези). Часто єдиною можливістю уникнення психологічного пресингу абсурдної дійсності для героїв Р. Андріяшика стає реалізація поведінкової моделі втечі, добровільної самоізоляції („підпілля духу”), що об’єктивується в образах замкненого, обмеженого простору (локуси-„криївки” – Корняків льох, квартира Марійки, хата на бункері тощо): „Живцем поховані. Що може бути страшніше?”, „життя взаперті..., а це означає, що ні думка, ні мрія не вириваються на волю” [1, с. 219; с. 263].

У межах розгорнутої Р. Андріяшиком художньої обсервації проблеми божевілля особливо значущим є осмислення травматичного досвіду війни, що (поруч із загрозою втрати національної ідентичності) ставить людину перед можливістю фізичного та духовного знищення, розчинення у хаосі небуття. Трансформуючись у психонастрої страху, тривоги, відчаю, що їх постійно переживають герої Андріяшика в ситуації буття-для-смерті, образ війни в художній системі письменника виходить за межі історичних, політичних, аксіологічних координат, набуває особливого онтологічного статусу як втілення деструктивної енергетики первісного хаосу: „Господи! Навіщо всі ці дурниці, коли людину мають убити? Нащо їй перед цим добро чи зло, коли їй не заповісти нікому ні розуму, ні сподіванки? І так од війни до війни, чекаючи насильницької смерті, живуть люди. Племена і народи. Чекаючи війни, живуть жорстоко, ганебно і дико. Коли війна – людське щастя на землі неможливе...” [1, с. 518].

Герменевтична (символічна) модель („божевілля” як елемент концептуально-символічного коду тексту) – інтегруючи три попередніх рівні осмислення „божевільної” проблематики, конституює семантику „показаного прихованого”. Система історико-культурних ремінісценцій, символів, включених Р. Андріяшиком в семантичне поле феномену

„божевілля”, дозволяє розглядати зображуване письменником як втілення універсальної, загальнолюдської проблематики, осмислення загальних перспектив цивілізаційного поступу людства.

Названі нами моделі в романах письменника існують не в рафінованому вигляді, а є взаємопов'язаними, взаємозумовленими: дискурс божевілля в системі художнього мислення митця реалізується в координатах „особистісне ↔ національне ↔ загальнолюдське”.

Отже, божевілля у прозі Р. Андріяшика (разом із розгалуженою системою його семантичних модифікацій – страх, істерія, невроз, моральний мазохізм, паранойя, фрустрація тощо) постає не просто „універсальною метафорою часу” [7, с. 266], а набуває статусу одного з конституюючих елементів особистісного та національного способу буття героїв, постає як національний „спадок віку” (Р. Андріяшик), екстрапольований у свідомість сучасників митця й культурну свідомість доби. Перспективним видається компаративний аспект дослідження художньої реалізації дискурсу божевілля, його історичної динаміки у творчості Р. Андріяшика, вітчизняних митців та представників світового модерного письменства другої половини ХХ ст.

Список використаної літератури

1. Андріяшик Р. В. Вибране : [романи] / Роман Васильович Андріяшик ; упоряд. В. Медвідь, передм. С. Квіта. – К. : Український письменник, 2004. – 1077 с. **2. Антошук Л. К.** Концепция и поэтика безумия в русской литературе и культуре 20 – 30-х гг. XIX века : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.01 „Русская литература” / Л. К. Антошук. – Томск, 1996. – 18 с. **3. Donnelly T.** *Vogue Diagnoses : The Functions of Madness in Twentieth-Century American Literature* : dissertation ... Doctor of Philosophy / Taylor Donnelly. – Oregon, 2012. – 371 p. **4. Зборовська Н.** Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури: [монографія] / Ніла Вікторівна Зборовська. – К. : Академвидав, 2006. – 504 с. **5. Зими́на М. А.** Дискурс безумия в исторической динамике русской литературы от романтизма к реализму : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.01 „Русская литература” / Марина Александровна Зими́на. – Барнаул, 2007. – 191 с. **6. Krause J. A.** *From Classical to Postmodern: Madness in Inter-American Narrative* / Jennifer A. Krause. – Nashville, 2009. – 332 p. **7. Павличко С.** Теорія літератури / Соломія Дмитрівна Павличко ; упоряд. В. Агеєва, Б. Кравченко. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2009. – 679 с. **8. Руднев В. П.** Прочь от реальности : Исследования по философии текста / В. П. Руднев. – М. : Аграф, 2000. – 432 с. **9. Руднев В.** Философия языка и семиотика безумия : Избранные работы / Вадим Руднев. – М. : Издательский дом „Территория будущего”, 2007. – 528 с. **10. Фуко М.** История безумия в классическую эпоху / Мишель Фуко ; пер. с франц. И. К. Стаф. – М. : АСТ Москва, 2010. – 698 с.

Калина Н. Ю. Художня інтерпретація феномену божевілля у прозі Романа Андріяшика

У статті здійснено аналіз особливостей осмислення феномену божевілля у прозі Р. Андріяшика, доведено концептуальну та поетикальну продуктивність образу психічної патології в художній практиці письменника. Як основні форми його художньої репрезентації в текстах митця виділено клінічну (медичну), соціально-політичну, екзистенційну та герменевтичну (символічну) моделі, що актуалізують різні аспекти (індивідуальний, національний, загальнолюдський) вирішення проблеми „людина – буття” в культурно-історичному контексті ХХ ст.

Ключові слова: божевілля, свідомість, психічна патологія, національний суб’єкт.

Калина Н. Ю. Художественная интерпретация феномена безумия в прозе Романа Андріяшика

В статье осуществлен анализ особенностей осмысления феномена безумия в прозе Р. Андріяшика, доказана концептуальная и поэтикальная продуктивность образа психологической патологии в художественной практике писателя. Как основные формы его художественного воплощения в текстах прозаика выделены клиническая (медицинская), социально-политическая, экзистенциальная и герменевтическая (символическая) модели, актуализирующие различные аспекты (индивидуальный, национальный, общечеловеческий) решения проблемы „человек – бытие” в культурно-историческом контексте ХХ в.

Ключевые слова: безумие, сознание, психическая патология, национальный субъект.

Kalina N. Yu. Artistic interpretation of madness in the prose by R. Andriyashyk

The peculiarities of comprehension of madness in the prose by R. Andriyashyk are analyzed in the article, conceptual and poetics efficiency of the image of mental pathology in the writer’s artistic practice is proved. Clinical (medical), social/political, existential and hermeneutical (symbolic) models were distinguished as the main forms of its artistic objectification in the texts. They actualize different aspects (individual, national, general human) of solution „person – existence” in the cultural and historical context of XX century.

Key words: madness, consciousness, mental pathology, national subject.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2013 р.

Прийнято до друку 24.01.2013 р.

Рецензент – канд. філол. н., проф. Пінчук Т. С.